

Н.О. ВОЛКОВИЦЬКА

ПРОБЛЕМИ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ І РОЗВИТОК ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНІ

В статтє исследуются проблемы определения понятия деформации правового сознания, а также основных характеристик этого процесса, которые рассматриваются через призму становления Украины как демократического и правового государства. Автор анализирует конкретные типы деформации правового сознания и их влияние на государственное и правовое развитие Украины.

© *ВОЛКОВИЦЬКА Наталія Олександрівна* – здобувач Національного університету «Острозька Академія»

Ключевые слова: право, правовые ценности, правовое сознание, демократическое государство.

The article investigates the problems of definition of the concept of legal consciousness deformation and the basic characteristics of this process, which are examined through a prism of forming Ukraine as a democratic state and the state of law. The author analyzes concrete types of deformation of legal consciousness and their influence on state and legal development of Ukraine.

Key words: law, legal values, legal consciousness, democratic state.

Становлення і сталий розвиток України як демократичної і правової держави нерозривно пов'язані з постійним утвердженням і вдосконаленням культурної складової цього складного і довготривалого процесу. У контексті розвитку державно-правової науки цей аспект демократичних трансформацій як правило описується у термінах становлення нового типу політичної і правової культури. Дійсно, не викликає заперечення того, що постаючи одним з соціальних феноменів та уявляючи собою спосіб організації суспільства (нагадаємо, що саме в такий спосіб характеризував державу Г. Еллінек, описуючи її як функцію суспільної організації та як «корпорацію народу, що мешкає на певній території, яка має первинну верховну владу»¹), держава зазнає на собі вплив всіх тих фундаментальних факторів, які зумовлюють життєдіяльність соціуму. Одним з таких факторів, поза всяким сумнівом, є культура. Водночас, не можна не звернути увагу на те, що розвиток права відбувається не тільки на рівні позитивного законодавства, – такий вузький позитивістській підхід видається нам недостатньо обґрунтованим, що до речі і продемонстрував історичний процес розвитку правових теорій кінця XIX і середини XX століть, – але й на суб'єктивному рівні, у тому як право сприймається людиною, яким чином воно впливає на вчинки та оцінку правової дійсності кожним окремо взятим громадянином та їх групами. У цьому сенсі особливої ваги та значущості для науки теорії держави і права набуває такий фактор як ступінь розвитку та властивості правової свідомості, яка тлумачиться як сукупність ідей, уявлень, відчуттів, емоцій, в яких виражається ставлення до права (діючого або бажаного), діяльності органів державної влади, а також діям людей, які реалізуються в сфері правового регулювання². Утім, так само як високо-розвинена правова свідомість, заснована на поважному ставленні до права і до його гуманістичних цінностей і принципів (зміст окремих правових принципів, які входять до структури сучасної правової свідомості було докладно висвітлено С.Погребняком³) здатна сприяти правовому розвитку держави і суспільства, деформована або нерозвинена правова свідомість виступає серйозною вадою не лише на шляху правових і демократичних трансформацій держави і суспільства, але й в сфері правозастосування та правового регулювання, що зрештою суттєво видозмінює загальну систему відносин між державою, правом і суспільством.

Зважаючи на це, актуальність дослідження впливу різноманітних деформацій правової свідомості на функціонування демократії в Україні пояснюється такими причинами. Перш за все, численні спроби суто інституціонального тлумачення змісту демократичних перетворень на державно-правовому рівні в Україні спричинили появу такого феномену як «непрацюючі інститути демократії». Серед вітчизняних фахівців на це справедливо звертає увагу О. Скрипнюк, який пише, що демократія є не тільки певним типом інституціональної організації публічної влади, але й специфічною суспільною свідомістю, яка лежить в основі всіх демо-

кратичних процесів. У цьому сенсі, якщо організаційно демократія є системою певних інститутів, то в процесуальному вимірі – це насамперед укорінена в суспільстві демократична політична і правова свідомість, яка виступає суб'єктивною основою як державних перетворень, так і всіх демократичних процесів у суспільстві⁴. Фактично це саме положення аргументує І. Гладуняк, який пише, що ідея демократичного врядування передбачає формування нового типу ставлення і до держави і до права, яке утверджується у суспільній свідомості і кладеться в основу взаємодії держави і громадянського суспільства⁵. Таким чином, демократизація Української держави пов'язана не тільки з встановленням тих або інших правових та інших інститутів, але й з утвердженням у змістовному плані нової правової свідомості та з якісним підвищенням рівня правової культури. А отже будь-які деформації правової свідомості постають не просто як малозначні суб'єктивні вади в процесі функціонування права та в ході правового регулювання, а як перешкоди загальної демократизації держави і суспільства, як ті вади, які не відкривають перспектив для еволюційного розвитку правової системи України.

Також слід звернути увагу на те, що окремі деформації правової свідомості спричиняють зміну у системі функціонування правової свідомості взагалі. У цьому плані всі основні функції правової свідомості (ними є пізнавальна, оціночна та регулятивна⁶) зазнають на собі негативного впливу тих деформацій, які визначають ставлення людини до держави і права. По суті це означає ніщо інше як зміну всього правового життя суспільства, що безпосередньо відображається як на триваючих в Україні правотворчих, так на державотворчих процесах. Крім того, акцентуючи увагу на актуальності наукової розробки проблематики постановя в Україні громадянського суспільства, слід визнати, що цей процес також знаходиться у безпосередньому зв'язку з тим яким чином розвивається (удосконалюється або деформується) суспільна правова свідомість.

Отже, ставлячи на меті дослідження феномена деформації правової свідомості та його впливу на розвиток і функціонування України як демократичної держави, ми повинні вирішити наступні завдання: а) дослідити історико-правові та теоретико-правові основи аналізу феномена деформованої правової свідомості, б) охарактеризувати основні рівні деформації правової свідомості, в) встановити основні проблеми і загрози, які несе у собі деформація правової свідомості для функціонування України як демократичної держави.

Загалом, проблема правової свідомості та її деформацій не є новелою для науки теорії держави і права. Свого часу на роль цього явища у розвиткові та функціонуванні держави вказував відомий російський юрист і теоретик І. Ільїн, теоретико-правова спадщина якого, на думку окремих вітчизняних дослідників, ще потребує на своє всебічне вивчення⁷. Зокрема він обґрунтовував доцільність використання такого поняття як «здорова правова свідомість»⁸. Її суть полягає у тому, що і держава і суспільство спираються у своїй діяльності на спільне розуміння права та державності, відповідно до якого держава, що функціонує на основах права, є позитивним явищем в процесі суспільно-історичного розвитку. Причому, як писав І. Ільїн, сенс здорової правової свідомості виявляється у тому, що вона зумовлює як індивідуальне сприйняття права і держави, так і те, в який спосіб право сприймається самою державою, в якому відношенні до права себе конститує та чи інша держава. Зазначене положення правової теорії І. Ільїна (її основи були викладені ним у праці «Теорія права і держави»⁹) виявляє особливу

значимість для нашої розвідки, оскільки для цього теоретика здорова правосвідомість – це насамперед така правосвідомість, яка здатна об'єднати державу і суспільство. Така правосвідомість формує у людини специфічне ставлення до держави і права, коли державний та особистий інтерес перебувають у стані нерозривної totoжності. Водночас і сама держава сприймає інтереси людини як своєрідні імперативи для своєї діяльності, адже справедливий інтерес громадянина є не менш важливим для держави, ніж її власний інтерес. Запорукою такого взаємного визнання індивідом і державою взаємних інтересів (які в результаті стають спільним інтересом державного і суспільного розвитку) є право. Саме тому, як наголошував І. Льїн, першою ознакою здоров'я правової свідомості є однакове ставлення до права державою та індивідом, коли воно сприймається як головний регулятор суспільних відносин і чий цінності відображають ідею справедливості і свободи у її істинному значенні. Саме правова свідомість, як писав І. Льїн, виступає основним фактором який впливає на процес розвитку держави і права. Більше того, до певної міри справедливе навіть твердження про те, що право та його реалізація є нічим іншим як реалізованим ставленням до нього та його сприйняттям і розумінням, яке формується на рівні суспільної правової свідомості. Те, яким чином правова свідомість детермінує ті чи інші державотворчі процеси І. Льїн, доводить в ході аналізу взаємозв'язку між формою державного правління та формою суспільної правосвідомості¹⁰. Не зважаючи на всі критичні контраргументи, які можуть бути висловлені щодо позиції І. Льїна, не можна не погодитись з тим, що загальна ідея впливу правової свідомості та її стану на хід державотворчих і правотворчих процесів видається незаперечною. До того ж слід особливо наголосити на тому, що І. Льїн був одним з перших (поряд з ним можна згадати хіба що імена С. Франка та П. Новгородцева) хто спробував всебічно дослідити різноманітні прояви деформації правової свідомості, вказати ті небезпеки, які пов'язані з зазначеними деформаціями, а також визначити ефективні шляхи протидії деформаціям правової свідомості. Саме він описав правовий нігілізм як одну з найбільш небезпечних деформацій правової свідомості, яка здатна привести не тільки до руйнації правових відносин у суспільстві, але й знищити основи державності, привівши на її місце кривавий деспотизм або суцільну анархію.

Так само про роль правової свідомості у розвитку держави і права писав не менш відомий теоретик права і сучасник І. Льїна Л. Петражицький. Виступаючи одним з авторів і засновників психологічної теорії права, яка за словами П. Михайлова, «виходить з науково-теоретичної постановки проблеми права, а також з чистого теоретичного вчення про право як про специфічний клас реальних явищ»¹¹, Л. Петражицький доводив, що саме те, яким чином право відображається у свідомості людини, яким чином воно сприймається і згодом впливає на правову поведінку всіх учасників правовідносин і виражає те, чим є право у суспільстві. Невипадково, що і саме поняття позитивного права Л. Петражицький описував як «імперативно-атрибутивні переживання, що містять в собі уявлення про нормативні факти як основу обов'язку»¹². Тобто якщо право – це норми, що відображають і втілюють у юридичній формі суспільну волю, то воно безпосередньо залежить від правової свідомості, оскільки воля є одним з проявів правової свідомості і охоплюється змістом цього поняття.

Не зупиняючись зараз на інших підходах до обґрунтування взаємозв'язку між розвитком і станом правової свідомості і державотворчими і правотворчими про-

цесами, звернемося до висвітлення позицій сучасних теоретиків права щодо впливу деформацій правової свідомості на характер та напрям протікання державотворчих процесів. На думку І. Яковюка, на різних етапах розвитку держави і права можуть створюватись історичні передумови для створення дефектної правосвідомості, яка є антиподом високої правової культури і проявляється насамперед у викривленні уявлень про цінність права¹³. При цьому, як відмічає цей дослідник, деформації правової свідомості потенційно можуть набувати різноманітних форм, не вичерпуючись лише таким явищем як правовий нігілізм. До таких форм він відносить: правовий інфантилізм, правовий ідеалізм, правовий дилетантизм, правову демагогію та окремі форми «переродження права». Подібну класифікацію деформацій правової свідомості ми знаходимо і у російських дослідників В. Кулапова та О. Малька. Щоправда, вони пропонують виділяти такі чотири основні типи деформацій як: а) правовий нігілізм, б) переродження правової свідомості (це негативне ставлення до права, яке спричиняє свідомі протиправні вчинки, пов'язані з егоїстичними і корисними мотивами), в) правовий ідеалізм (переоцінка можливостей права і намагання розповсюдити його на регулювання тих відносин, які не є предметом державно-правового регулювання), г) правовий інфантилізм (нездатність людини в силу тих чи інших обставин адекватно орієнтуватись у правовій дійсності)¹⁴.

Повністю погоджуючись з положенням про наявність цілого ряду форм деформацій правової свідомості, які повинні ставати предметом наукових теоретико-правових досліджень, хотілося б звернути увагу на те, що самі по собі деформації правової свідомості пов'язані не тільки з викривленням або спотворенням уявлень про цінність права та конкретні правові цінності, але й з тим, які ідеї та принципи домінують у правовій свідомості громадян, з тим яким чином розбудовується ставлення людей права, яким чином діюче право відображається у почуттях, емоціях та звичках, які прямо або опосередковано впливають на правову поведінку людини і громадянина. Наведене уточнення важливе з огляду на те, що деформації правової свідомості можуть бути пов'язані з усіма її елементами, включаючи й такі як правова ідеологія та правова психологія. У цьому плані доволі цікаву позицію обґрунтовує В. Толстенко, який вивчаючи окремі складові елементи сучасної правової ідеології в Україні, зазначає, що відсутність у ній цілого ряду важливих для формування правової і демократичної держави принципів справляє негативний вплив як на стан правової свідомості в цілому, так і на конкретні державотворчі і правотворчі процеси¹⁵. Підтримуючи цю думку В. Толстенка, слід зауважити, що запропоновані згаданим автором аргументи можуть бути використані і у разі обґрунтування взаємозв'язку між деформаціями правової психології і правовою свідомістю в цілому. Таким чином, деформації правової свідомості можуть проявлятися на різних рівнях: на загальному рівні (у формі появи спотворених форм правосвідомості та посиленні тенденції правового нігілізму), на рівні правової ідеології, на рівні правової психології. Причому у багатьох випадках ці деформації мають системний характер, оскільки у разі появи і посилення тенденції до правового нігілізму, як правило, змінюється і зміст правової ідеології, а також ті властивості емоційно-вольового сприйняття правової дійсності, які виникають на рівні правової психології.

Отже, визнаючи факт зв'язку між змістом правової свідомості (а також її якісними ознаками) та характером протікання державотворчих процесів, слід визнати і те, що триваючі нині в Україні демократичні трансформації також зазнають

впливу тих негативних факторів, які проявляються на рівні сприйняття права всіма суб'єктами правовідносин (включаючи тих посадових і службових осіб, які діють від імені держави і безпосередньо реалізують повноваження державного управління). До того ж, говорячи про функціонування України як демократичної держави не можна обходити увагою те важливе теоретичне положення, що демократія являє собою не просто певний спосіб організації публічної влади, при якому забезпечується народний суверенітет і широке представництво громадян у законотворчій діяльності (таке тлумачення демократії, яке було властиве для ХІХ століття нині видається майже повністю застарілим), але й специфічну модель організації всього суспільного і державного життя, яке включає у себе державу, право, громадянське суспільство та окремих індивідів. Це означає, що розвиток демократії у будь-якій державі може відбуватися лише у відповідному правовому середовищі, у якому пануюче положення посідають цінності верховенства права, гуманізму, народного суверенітету, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, справедливості, взаємної відповідальності держави і громадянина, поділу влади, законності тощо. Всі ці цінності набувають свого практичного втілення як на нормативно-правовому рівні (у вигляді конкретних юридичних норм та нормативно-правових актів), так і у суспільній правовій свідомості, в якій ці цінності і принципи отримують свого раціонального осмислення, розуміння та емоційно-вольового сприйняття.

Фактично положення про роль демократичної правової свідомості в процесі функціонування і розвитку демократії можна знайти у працях багатьох сучасних теоретиків демократії. Одним з перших на це звернув увагу Г. Алмонд, який у своїй моделі класифікації державних режимів ввів такий критерій як стан суспільної політико-правової свідомості та домінуючі у ній настанови¹⁶. Наприклад, якщо згадати дослідження відомого американського дослідника, автора теорії «демократії як поліархії» та одного з провідних фахівців сучасності у цій галузі наукових студій Р.А. Дая, то серед основоположних чинників, які впливають на розвиток демократичної держави він називав не просто поінформовану участь у політичному і правовому житті суспільства¹⁷, але й таку включеність (inclusion) у суспільні відносини, яка заснована на готовності визнавати загальні норми і правила, які регламентують демократичний процес, визначають принципи взаємодії держави і суспільства, можливості громадян розуміти та сприймати ці норми як справедливі і необхідні. Тому будь-які девіантні відхилення від певної властивої для демократії «нормальної політико-правової свідомості» або ж її деформації мають своїм наслідком відповідні зміни і у функціонуванні самих демократичних інститутів. Це пояснюється тим, що як такі демократія і демократичне врядування не можуть досліджуватись поза того конкретного соціального контексту, у якому існує та розвивається демократична держава, а отже у разі якщо індивід не сприймає або не розуміє тих нормативних правил, які визначаються на правовому рівні і які регулюють його взаємовідносини з іншими індивідами, з суспільством і з державою, то він чи свідомо не слідує їм, чи намагається всіляко уникати їх дотримання. Як у першому, так і у другому випадку ми спостерігаємо збій нормативного регулювання, який хоча й відбувається на суб'єктивному рівні, але має цілком об'єктивні наслідки для всього демократичного механізму. Разом з тим, якщо взяти до уваги конкретні прояви деформації правової свідомості, то кожен з них має й специфічні саме для нього загрози функціонуванню демократичної держави. Наприклад, правовий ідеалізм несе в собі потенційну загрозу для

реалізації практично всіх без винятку функцій держави, яка знаходиться у перехідному процесі демократизації. Його загроза полягає у тому, що внаслідок невинуватого завищених сподівань, які покладаються на правове регулювання, держава згортає свої зусилля в економічній, соціальній і частково політичній сферах. Це відбувається за рахунок того, що всі конкретні завдання в частині економічної, політичної, соціальної реформи покладаються виключно на право, хоча в реальності право може тільки забезпечити відповідні умови для таких реформ, але жодним чином не може замінити самі ці реформи. Не менш небезпечними для функціонування демократичної держави постають й інші деформації правової свідомості.

Таким чином, підбиваючи результати проведеного дослідження, можемо сформулювати наступні висновки. По-перше, проблеми аналізу та специфіки деформацій правової свідомості були вперше окреслені у працях дореволюційних юристів ще наприкінці XIX – на початку XX століття. Так, обґрунтовуючи поняття «здорової правової свідомості», І. Ільїн доводив, що лише на цьому шляху можливе гармонійне співіснування держави і суспільства, коли перша отримує властивості демократичної і правової держави, а інше – поступово формується як громадянське суспільство. Визнання подібної виняткової ролі правової свідомості у розвитку держави і права визнавали і прибічники психологічної теорії права. По-друге, деформації правової свідомості пов'язані не тільки з викривленням або спотворенням уявлень про цінність права та конкретні правові цінності, але й з тим, які ідеї та принципи домінують у правовій свідомості громадян, з тим яким чином розбудовується ставлення людей права, яким чином діюче право відображається у почуттях, емоціях та звичках, які прямо або опосередковано впливають на правову поведінку людини і громадянина. По-третє, брак усвідомлення, розуміння та сприйняття базових демократичних принципів і цінностей на рівні правової свідомості деформує правову поведінку індивідів, знижує цінність права як універсального регулятора публічних відносин у демократичній державі. Тому деформації правової свідомості уповільнюють процес утвердження і розвитку демократії у сучасній Україні.

Разом з тим, слід відзначити, що подальші теоретико-правові дослідження процесів розвитку правової свідомості, а також подолання різноманітних її деформацій матимуть важливий практичний ефект і сприятимуть формуванню необхідного сприятливого середовища для реалізації в Україні принципів демократичної держави.

1. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве. – М., 2004. – С. 192. 2. *Червоноук В.И.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2007. – С. 456. 3. *Погребняк С. П.* Основположні принципи права (змістовна характеристика): Монографія. – Х., 2008. 4. *Скрипнюк О.В.* Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика). – К., 2006. – С. 198-240. 5. *Гладуняк І.В.* Розвиток системи політичного управління в сучасній Україні. – К., 2008. – С. 143. 6. *Морозова Л.А.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2005. – С. 401. 7. *Прокопов Д.Є.* Аналіз І. Ільїним ідеї природного права та її ролі в формуванні правосвідомості // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2008. – № 1. – С. 18-19. 8. *Ільїн І.А.* Путь духовного обновления // Путь к очевидности. – М., 1993. – С. 264. 9. *Ільїн І. А.* Теория права и государства. – М., 2003. 10. *Ільїн І.А.* О грядущей России: Избранные статьи. – М., 1993. – С. 104-110. 11. *Михайлов П.* Проблемы права (с точки зрения психологической теории права) // Новые идеи в правоведении. – СПб., 1915. – Вып. 4. – С. 49. 12. *Петражицкий Л.И.* Теория права и госу-

дарства в святи с теорией нравственности. – СПб., 1910. – Т. 2. – С. 516. **13.** *Загальна теорія держави і права: Підручник / За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина.* – Х., 2009. – С. 544-545. **14.** *Кулапов В.Л., Малько А.В.* Теория государства и права: Учебник. – М., 2008. – С. 182-184. **15.** *Толстенко В.Л.* Утвердження принципу верховенства права і розвиток правової ідеології: актуальні проблеми взаємозв'язку // Верховенство права у процесі державотворення та захисту прав людини в Україні: Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції (Острог, 30–31 травня 2008 р.). – Острог, 2008. – С. 62. **16.** *Almond G.A.* Political Development. Essays in Heuristic Theory. – Boston, 1970. **17.** *Даль Р.А.* О демократии. – М., 2000. – С. 42.